

אלימות מכוננת, 1947-1950

גנאלוגיה חזותית של משטר והפיכת האסון ל"אסון מנקודת מבטם"

אריאלה אזולאי

בשנים 1947-1950 התעצבו מוסדות היישוב היהודי כמנגנוני מדינה יהודיים. הם הופקדו על ייחוד המרחב שעליו הצליחו להשתלט. ההיגיון שלהם התפשט לכל תחומי החיים בטרטוריה גבולותיה טרם נקבעו. הספר מתחקה אחר התהליך הזה באמצעות כמאתיים תצלומים, שרובם נמצאו בארכיונים שונים של מוסדות היישוב והמדינה. מנגנוני המדינה החדשה התעצבו תוך כדי הרס החברה הפלסטינית באמצעות הרג, פיצול, נישול, גירוש ומניעת חזרתם של המגורשים. אך בכך לא היה די. התנאי להתייצבותם של מנגנונים אלה ולשימורם היה הפיכת האסון שהומט על הפלסטינים למה שאכנה "אסון מנקודת מבטם" – נקודת מבטם של הפלסטינים, כמובן.

כדי לשחזר את עיצוב מנגנוני המדינה היהודיים ואת הבנייתו של האסון של הפלסטינים כ"אסון מנקודת מבטם", מחקר חזותי זה הנפרש בין דפי הספר משהה שני נרטיבים גדולים: הנרטיב הציוני, הנפרש מחלום השיבה לציון ועד התממשותו בהקמת המדינה, והנרטיב הפלסטיני או הפוסט-ציוני, המציב את הנפגה כאירוע מכונן של הקיום והזהות הפלסטיניים ומתעלם מתרומתו של האסון לכינון המשטר הישראלי לעיצוב דפוסי האלימות המשמרת שלו.¹ שני נרטיבים אלה משורטטים לפי קו נוקשה של חלוקה בין יהודים לערבים ואינם מאפשרים לשחזר את היווצרות קו החלוקה עצמו. קו חלוקה זה הוא מרכיב מרכזי במערכי השליטה של המשטר בישראל. רק על בסיסו אפשר היה להפוך את האסון שהומט על הפלסטינים ל"אסון מנקודת מבטם". הספר משהה את שני הנרטיבים המתחרים, ובמקום להניח את קו החלוקה בין יהודים לערבים הוא מבקש להתבונן בהתמסדותו כעיקרון שלטוני מרכזי של המדינה היהודית. הוא עושה זאת באמצעות הנכחת האסון שהומט על הפלסטינים כאסון (מנקודת מבט אזרחית) ובאמצעות הצגתו כמרכיב וכתוצר של המשטר בישראל ולא כתוצאה של המלחמה שקדמה להיווצרות המשטר הזה.

הספר מציג תצלומים רבים שאינם מוכרים. עם זאת, תהיה זו טעות לחשוב עליהם כמונחים של "חשיפה". כל תצלום נבחר בשל סיטואציה ייחודית שנרשמה בו, אולם אף אחד מהם אינו מפתיע, כלומר אי-אפשר לומר עליו "מראה כזה עוד לא ראינו". "מראות כאלה", "אנחנו" – אזרחים ואזרחיות של מדינת ישראל – ראינו גם ראינו. ראינו שרידי כפרים ערביים, גם ברחובות הערים וגם בתצלומים. הגינו את השרידים האלה בשמות היישובים שבהם אנחנו גרים. נתקלנו בהם במרקמים העירוניים שבהם הם הוטמעו כמעט בלי לעורר שאלות ובנופים הפתוחים שבהם עמדו כ"חורבות" עתיקות. גלגלנו על לשוננו את שמות מחנות הפליטים שאליהם גורשו הפלסטינים. נעזרנו במפות שמהן נמחקו סביבות חיים שלמות;

¹ על אלימות מכוננת ואלימות משמרת ראו ולטר בנימין, לביקורת הכוח, תרגום: דנית דותן, תל אביב: רסלינג, 2006. במאמר שכתבתי לכנס שאורגן על ידי "זוכרות" בתל אביב ועסק בשיבת הפליטים, אפיינתי את שלוש האוכלוסיות שעליהן מופעלת אלימות כדי לשמר את המשטר בישראל: (1) אוכלוסיית הלא-אזרחים – לא-נשלטים (תושבי מחנות הפליטים מחוץ לישראל) ונשלטים (תחת משטר הכיבוש מ-1967) כאחד; (2) אוכלוסיית האזרחים הלא-יהודים; (3) אוכלוסיית האזרחים היהודים. על הפעלת אלימות זו ביתר הרחבה ראו אריאלה אזולאי, "המשטר נגד הנשלטים / לאזרח את המרחב הפוליטי", סדק, גיליון בהכנה, 2010.

חלקנו שיננו כילדים את שמות המבצעים שבמהלכם חוסלו אותן סביבות. גם באלבומים שונים המתעדים את בניין הארץ יכולנו לראות את עצמנו, כגדנ"עיות המפנות אבנים מכפרים "נטושים", כחלוצים בטקסי "עלייה לקרקע" על רקע נופים ערביים ובתוך בתים ערביים.

אפילו מראות של פליטות ופליטים פלסטינים לא היו זרים לנו.² בשנים האחרונות, במסגרת הדאגה לשימור צילום ישראלי מן העבר, הוצגו כמה תערוכות מוזיאליות שכללו מבחר נאה של תצלומים שמהם נשקפו היבטים שונים של הנפְּהָה. אלה לא כונו בשם ולא נעשה מאמץ לחשוב על משמעות נוכחותם או הנכחתם בתערוכות השונות. התעלמות זו אפשרה לרבים לצאת גם מתערוכות אלה מבלי להבחין באסון, או לכל היותר לצפות בעקבותיו של ה"אסון מנקודת מבטם" כאפיזודה שולית בסיפור בניין הארץ. אף על פי כן, המילה עצמה – נפְּהָה – אינה עוד זרה לגמרי ללשון העברית, גם אם באזורים רבים של השיח הציבורי עדיין נמנעים מלהשתמש בה.

"נפְּהָה?" "כן, ככה הפלסטינים קוראים למה שקרה להם ב'48".³ כשהמילה מופיעה היא בדרך כלל כלואה בסוגריים של נקודת המבט. "לנו" יש הסיפור "שלנו"; עכשיו הגיע הזמן לספר גם את הסיפור שלהם מנקודת מבטם. המושג, שנכנס לשפה העברית מאוחר יחסית, נתן כותרת לסיפור "שלהם", אף על פי שהיה שם מרגע שנוצר הסיפור "שלנו". שני סיפורים אלה, האחוזים זה בזה כשני סיפורים נפרדים, מקבילים ומתחרים, אף הם תוצר של אותם מנגנוני מדינה יהודיים שפעלו באופן שיטתי כדי לייצר את קו החלוקה בין יהודים לערבים ולקבוע אותו כמציאות אובייקטיבית שאין עליה עוררין. הקו הזה הבנה גם את סיפור האלימות שליוותה את הקמת המדינה כסיפור של מלחמה בין שני צדדים שחלקו אותו חבל ארץ ונידונו להיפרד.

סיבות היסטוריות שונות גרמו לכך שאת הסיפור הזה אימצו גם גורמים בינלאומיים שונים, ובכלל זאת אלה שהיו אמורים לפעול כ"בוררים חיצוניים" ונטולי פניות. גם הטענות שהושמעו במסגרת המאבק היהודי-ערבי נגד המתווכים והמעורבים, ממשלת המנדט או אנשי האו"ם, הובנו אל תוך השיח באופן סימטרי כחלק מאותם שני סיפורים מתחרים, באופן שמחק את האפשרות להבחין במה שהיה מוטל על הכף: עיצובה של מכונת מדינה יהודית. המכונה הזאת הרסה את הסיכוי לקיים בארץ חברה אזרחית דו-לאומית, גייסה את האוכלוסייה היהודית כולה לפרויקט הלאומי והשתלטה על החברה האזרחית היהודית. כך, לדוגמה, השותפות האזרחית בין יהודים לערבים בחיפה או בדיר יאסין/גבעת שאול נכתשה באלימות על ידי מכונת המדינה. התצלומים הכלולים בפרק "ארכיטקטורה של נישול" מראים את ההרס המסיבי והיזום של העיר העתיקה בחיפה, את עקבות הטבח בדיר יאסין ואת הקמת גבעת שאול ב' כמה חודשים לאחר הטבח על חורבות הכפר שטרם נמחקו. הם מעידים על הנחישות של מכונת המדינה לחסל לחלוטין את אפשרותה של חברה אזרחית דו-לאומית. בשלושה פרקים אחרים – "ממשליות צבאית", "יצירת גוף פוליטי יהודי וגירוש תושבי הארץ הערבים" ו"גבולות ואסטרטגיות של הרחקה ומניעת שיבה" – אפשר לראות עד כמה המאמץ הזה, שרובו נעשה בכלים צבאיים, היה ביטוי למדיניות שיטתית. בעוד הנפְּהָה, "האסון מנקודת מבטם", כבר הפכה מושא למחקר, האסון האזרחי הזה טרם נחקר. מחיקת עקבות האסון הזה, עוד יותר ממחיקת עקבות הנפְּהָה, היא תנאי לנטורליזציה של המשטר

² במרבית האלבומים שיוצאים לאור מדי עשור להקמת מדינת ישראל משובצים תצלום או שניים של פליטים בלויית כיתוב ההופך את הפליטים למרכיב טבעי והכרחי ב"בניין הארץ", כפי שהדבר בא לידי ביטוי למשל בכיתוב הבא: "פליטים – מחירה הנורא של המלחמה – מסע הפליטים בדרך היוצאת מרמלה" (מתוך: בוריס כרמי, מדינה בעריסה, תל אביב: מחברות לספרות, 1997, עמ' 15).

³ השימוש הראשון במושג נכבה לתיאור האסון הפלסטיני נעשה על ידי קונסטנטין זוריק בספר: Constantine Zurayk, *The Meaning of Disaster*, Beirut: Khayat, 1956. תודה לסמי אבושחאדה על ההפניה.

היהודי-ישראלי. כדי שהאסון הזה יופיע כאסון ויתואר כך, יש לחלץ אותו ממעמדו כאסון שלהם או כאסון מנקודת מבטם. אפשר לעשות זאת רק אם מתגברים על קו החלוקה כקו שמגדיר את נקודת המבט, אם מתעקשים על היסטוריוזציה של הקו הזה. אם האסון האזרחי יופיע כאסון זכרו עשוי לפתוח את האופק לשיקומה של החברה האזרחית שנהרסה בו. המתווה החזותי לגנאלוגיה של משטר ושל אסון מנקודת מבטם שספר זה מציע הוא ניסיון ראשוני לעשות זאת.

ההחלטה על חלוקת הארץ, שהתקבלה באו"ם ב-29 בנובמבר 1947, התקבלה בניגוד גמור לדעתם של תושבי הארץ הערבים, שהיוו כ-70% מהאוכלוסייה. גם בקרב היהודים נשמעו קולות לא מבוטלים של מתנגדים אך לגביהם אין בנמצא אומדנים.⁴ מרגע שהתקבלה החלטת האו"ם, ההנהגה הציונית ספרה את תושבי הארץ לפי קו החלוקה בין יהודים לערבים, וקולות ההתנגדות בקרב היהודים נטמעו בקול היהודי שנעשה לדומיננטי ול"מייצג". עמדתה של ההנהגה הציונית בעד חלוקת הארץ וההצדקה ללא סייג של שימוש באלימות כדי לכונן את המשטר היהודי הוצגו כדעת היהודים. יהודים חרדים, קומוניסטים, פציפיסטים ובעלי תודעה אזרחית שהתנגדו לתוכנית החלוקה לא זכו לקטגוריה משלהם בשיח ואין כמעט נתונים על מאבקים. גם השכחה זאת היא תוצאת פעולתם של אותם מנגנוני מדינה שהשתלטו על השיח האזרחי, על השיח של אזרחיות ואזרחים, וארגנו את מכלול היחסים בין תושבי הארץ סביב אותה חלוקה הרסנית לפי מוצא אתני, בין יהודים לערבים.

הערבים שחיו בפלסטין-א"י במשך מאות שנים, על פני כ-90% מהשטח, התנגדו מן ההתחלה לתוכנית החלוקה של ארצם ואף סירבו לשתף פעולה עם גורמי האו"ם ששקדו על הכנתה. תוכנית החלוקה נרקמה אפוא בין מוסדות האו"ם להנהגה הציונית, שזכתה כך להכרה כהנהגה של מדינה בדרך.⁵ לתושבי הארץ הערבים לא היה כמעט סיכוי בתוך מערך הכוחות שהלך ונוצר: מדינה (יהודית) שבדרך וארגון של מדינות (או"ם) התומך בה. במסגרת המפה הדיפלומטית, הצבאית והמדינית החדשה הזו הם הפכו ל"חסרי מדינה".⁶ החלטת האו"ם הייתה רגע מכריע בהפיכת הערבים מתושבים בארצם ל"חסרי מדינה", וזאת עוד בטרם נעשו לפליטים. המדינה שהלכה והוקמה בארצם לא רצתה בהם ולא הייתה בנמצא מדינה אחרת שרצתה בהם. הגיון התנגדותם של רוב תושבי הארץ לתוכנית החלוקה לא זכה כמעט לשום

⁴ אין בנמצא מחקר הבוחן את היקפם ואופיים. עם זאת עקבות שלהם נוכחים בזיכרונות של בני התקופה ומתחילים להיעשות מושא למחקרים חדשים. ראו מאמרו של צ'רלס קיימן, "אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל 1948-1950", מחברת למחקר וביקורת 10 (1984), מאמרו של עדי אופיר המציג מגוון מהקולות שהתנגדו להקמת המדינה עם הכרזתה (עדי אופיר, "שעת האפס", 48 ל 50, ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 1999, או את ספרו של זכריה לוקמן המשרטט את יחסי העבודה בין יהודים וערבים בחיפא/חיפה בתקופה שקדמה להידרדרות שהחלה זמן קצר אחרי ההכרזה על תוכנית החלוקה, Zachary Lockman, *Comrades and Enemies – Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2006). גם אם אין די בהם כדי לאמוד את ההתנגדות לתוכנית החלוקה שקרוב לוודאי הייתה בקרב היהודים גדולה בהרבה מן ההתנגדות להקמת המדינה, מאפשרים הצצה לסוג זה של קולות שנמחק כמעט לגמרי ומשבש את קו החלוקה הנדון. על דיבורים ומעשים של יהודים שהתנגדו במפורש או שלא בכפוף לאידיאולוגיה פוליטית מסוימת לקו החלוקה בין יהודים לערבים שמוסדות המדינה קבעו כמחייב ראו הרצאה שלא פורסמה מאת איתן ברונשטיין, "התנגדויות מקומיות של יהודים לנכבד הפלסטינית", 2006 (<http://www.nakbainhebrew.org/index.php?id=629>); דן יחב, בשבילי הדו-קיום והמאבק המשותף – יהודים וערבים בכלכלה ובחברה 1930-2008, הוצאת המחבר, 2009; הרצאה של תומר גרדי על רדיפת "משתמטים" יהודים מהתגייסות לצבא בתל אביב בשנת 1948 (הרצאה בגלריה "זוכרות" במסגרת מפגשי חוקרים/ות בתערוכה אלימות מכוננת (מרץ 2009). בצילום ראו התייחסות לנושא אצל מוסטפא כבהא וגיא רוז, (עורכים), זיכרון המקום/זכראת אל-מכאן: היסטוריה צילומית של ואדי עארה, 1903-2008, הוצאת עמותת אלסבאר, הגלריה לאמנות אום אל-פחם, 2008; רוני סלע, צילום בפלסטין/ארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים, מוזיאון הרצליה לאמנות וקו אדום, הקיבוץ המאוחד, 2001.

⁵ ברקע של הטענה הזו מצוי הניתוח שמציעים דלז וגואטרי למלחמה בין מנגנוני מדינה ובין חברה נומדית, בעיקר הפרק "נומדולוגיה" בספרם אלף מישורים, Gilles Deleuze and Felix Guattari, "nomadology", dans: *Mille plateaux*, Paris: Minuit, 1980.

התייחסות. במציאות שבה נוצר מקום רק לשני סיפורים מתחרים, שצמחו כביכול מהזדמנויות שוות, הוא הובנה כמאפיין של "מנטליות לא-רציונלית" או של "הסיפור שלהם". הפלסטינים הוצגו כמי שהחמיצו את ההזדמנות שניתנה להם וטעו לכל אורך הדרך בבריחה ההמונית, בפעולות האיבה, בשיתוף הפעולה עם המתקפה של צבאות ערב. היהודים לעומתם הוצגו כמי שקפצו על ההזדמנות שניתנה להם והשכילו להפיק ממנה את המרב.

מחקר חזותי זה מתבסס בעיקר על תצלומים מארכיונים רשמיים של מדינת ישראל.⁷ הוא נשען על תפיסת האונטולוגיה של הצילום שפיתחתי והצגתי במקום אחר.⁸ לפי תפיסה זו, התצלום אוצר בחובו מידע החורג בהרבה מזה שביקשו להנציח אלה שהיו מעורבים בייצור התצלום, בשימורו ובהפצתו – צלמים, חיילים, עובדי ארכיון, אנשי ההנהגה הצבאית והפוליטית או גורמים אחרים במערכי שליטה שונים. בתצלומים מאזורי אסון יש לעודפות הזאת משקל מיוחד. אך כדי לשחזר את מה שהתצלום אוצר בחובו אין כמובן די בתצלום עצמו. לא יכולתי "לקרוא" ולפרש אף אחד מן התצלומים המוצגים בתערוכה ללא מקורות חיצוניים לתצלום – טקסטואליים וחזותיים כאחד. אלה כללו את המחקרים החשובים שכתבו על הנֶכְבָּה ועל מלחמת 48 היסטוריונים ישנים כחדשים וכן עדויות שונות, יומנים, ממוארים, עיתונות התקופה, דפי קונטקט, פרוטוקולים ותזכירים. חומרים אלה גם סימנו פעמים רבות את מגבלות הצילום בתנאים של אלימות מכוננת חוק – קשה למצוא עדויות חזותיות לאלימות לא-מכוננת. כך, למשל, בעוד שההיסטוריונים מסכימים היום שבמהלך התקופה שאותה מציגה התערוכה התרחשו לפחות עשרים מקרי טבח שביצעו יהודים בערבים, לא הצלחתי למצוא אף לא תצלום אחד של טבח.⁹ ואכן, נטילת חיים כשלעצמה לא נעשתה לחלק מהמסטר.¹⁰ אולם אלימות מכוננת חוק – כמו למשל ביזה, הפקעה, נישול וגירוש – צולמה בהרחבה על ידי שליחי המדינה. כל אחד מהמעשים האלה בוצע בחסות החוק, בגלוי אך בשם אחר – לא גירוש כי אם פינוי, לא הגליה כי אם בריחה, לא ביזה כי אם חלוקת רכוש, לא נישול כי אם חלוקה צודקת. הלשון הנקייה הכשירה את הנצחתם בצילום.

השנים שהתערוכה עוסקת בהן (1947-1950) הן השנים שבהן האסון התרחש והאסון עצמו, ואחר כך עקבותיו נכחו במרחב הציבורי בצורה גלויה יחסית. אוטובוסים ומשאיות עמוסי פליטים שגורשו מבתיהם חצו את כבישי הארץ לנגד עיניהם של תושבי הארץ היהודים (שלפעמים אף חסו על המגורשים והשקו

⁶ זהו האופן היחיד שבו ראוי להשתמש בצירוף "חסר מדינה" – כמורה על מי שמדינה מסוימת יצרה אותו ככזה, ולא כמאפיין של אוכלוסייה כשם שנהוג לדון בפלסטינים בשטחים הכבושים. על יצירתם של חסרי המדינה ראו Hannah Arendt, "The decline of the nation-state and the end of the rights of man", *Imperialism*, San Diego: Harvest/HBJ Book, 1968. על יצירת ה-bare life ראו Judith Butler and Gayatri Chakravorty Spivak, *Who sings the nation-state?*, London, New York, Calcutta: Seagull, 2007. ועל הקטגוריה לא-אזרחים כתחליף לקטגוריה חסרי מדינה בדיון בפלסטינים המתגוררים בשטחים הכבושים ראו את הפרק הראשון בספרי האמנה האזרחית של הצילום (רסלינג, 2007) בו המשכתי לפתח את הנושא.

⁷ נוסף עליהם התערוכה מציגה כמה תצלומים של עלי זערור, שהתקבלו באדיבות בנו זכי זערור, ותצלומים מסוכנות אי-פי.

⁸ על האונטולוגיה של הצילום ראו אזולאי, אריאלה, 2007. האמנה האזרחית של הצילום, תל אביב, רסלינג. הנחה דומה הנחתה אותי גם בעבודה על התערוכה מעשה מדינה (אריאלה אזולאי, מעשה מדינה – היסטוריה מצולמת של הכיבוש – 1967-2007, תל אביב: אתגר, 2008).

⁹ על מקרי הטבח במקומות השונים ראו בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל אביב: עם עובד, 1991; דן יהב, טוהר הנשק: מיתוס, אתוס ומציאות, תל אביב: תמוז, 2002; Ilan Pappé, *The ethnic cleansing of Palestine*, Oxford: Oneworld, 2006.

¹⁰ לפחות לא עד כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה ב-1967. עם היווצרותו של משטר נוסף בתוך המשטר הישראלי – משטר הכיבוש – חיסול של בני אדם הפך בהדרגה לחלק מן ההגיון המשטרי. על שני משטרים בתוך אחד ועל חיסולים ממוקדים ראו אופיר אזולאי, 2008. משטר זה שאינו אחד, תל אביב, רסלינג. על חיסולים ממוקדים ראו Eyal Weizman, *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, London: Verso

אותם מים). בתצלומים נותרו עקבות למבט היהודי ולעובדה שהכול נעשה בגלוי. אולם גלוי ככל שהיה, האסון לא הופיע כאסון. התבניות הלשוניות שנוצק בהן, שהיום נשמעות ככאלה השייכות למשטרים אפלים, לא העבירו בגבם של המשתמשים בהן את אותה צמרמורת שחשים לנוכח אסון. רק כעבור כמה שנים החלו אותן תבניות לשוניות להישמע כעדויות לפשע ולאותם משטרים והן הוחלפו בהדרגה באחרות. בשנים האחרונות, עם ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הקרויה פוסט-ציונית, כשתבניות לשוניות אלה שבו ועלו, הן עוררו אי-נחת הן בקרב המכחישים (אלה שסירבו להכיר כי המעשים המתוארים הם בדיוק מה שהמילים אומרות) והן בקרב המתקוממים (אלה שחשו חובה מוסרית, פוליטית או אזרחית לשחזר את סיפור האסון). מושגים כמו "טיהור" או "גטו", למשל, היו שכיחים בשלהי שנות ה-40, אך כיום עצם הגייתם בעברית נשמע כפרובוקציה מכוונת מצד הדוברת.¹¹

הנִכְבָּה הותירה אפוא עקבות רבים במרחב הציבורי בישראל. חלקם לא היו מכוונים או ניתנים להסבר. היו אלה תוצאות של מעשי הרס שעקבותיהם לא פונו לגמרי, כפרים ומבנים שלא נמחקו עד תום. אך רבים מן העקבות היו יזומים, מכוונים, פרי של גאוה, ניהול, תכנון, צרכים, שימור, מדיניות או תדמית. הסדרה "ארכיטקטורה של נישול" מראה כיצד למן ההתחלה טרחו מחוללי הנִכְבָּה על עיצובם של חלק מהעקבות ועל הפיכתם לחלקיים ותלושים. הם ביקשו להבליע את העקבות האלה בשפה ובצורות הקיום החדשות בפלסטין-א"י כדי שיאבדו את נוכחותם המטרידה וימחק זיכרון אותו עולם חיים שלם, לכיד, שחוסל. גירושם של 750,000 פלסטיניות ופלסטינים מבתיהם ששכנו בחבל הארץ שבו קמה מדינת ישראל והכפפתם של אלה שלא גורשו לממשל צבאי במשך 18 שנה הרחיקו מן המרחב הציבורי את אלה שעבורם היו עקבות אלה מן ההתחלה עקבות של אסון וחלק מנוכחותו הנמשכת של האסון.

במרחב הציבורי בישראל, שעוצב בידי מחוללי האסון, אסונם של הפלסטינים היה יום חג. החג לציון הקמת מדינת ישראל. השלמת מבצעי "פינוי" של אוכלוסייה ערבית היו עבור ההנהגה הצבאית או הפוליטית הזדמנות להרמת כוסית; פיצוץ של כפר היה הזדמנות לצילום. עקבות האסון, ששום אסון לא נכח בהם, שובצו אפוא ביום חגה של המדינה. החג היה שיאו של הנרטיב "שלנו", ומה שהיה "אסון מנקודת מבטם" לא היה אלא חלק מן הסיפור "שלהם", תוצאה של טעות, החמצה וחולשה שלהם או הפקרתם על ידי מדינות ערב. במשך עשרות שנים נותר האסון הפלסטיני "אסון מנקודת מבטם", ומעמדו זה לא היה אלא המשך האסון. עקבותיו נכחו מחוץ להקשרם, מורחקים משיח שיכול היה לדובב אותם, להציג באמצעותם את העוול, לבסס עליהם את התביעה לתיקון המעוות ולפיצוי הנפגעים. היה זה אסון שלא נכח בעקבותיו המרובים. אסון שלא הותיר עקבות של אסון, כמו איש המטיל צל של כלב. עקבות נוכחים-נפקדים אלה של האסון הוטמעו בתבניות הדיבור, בקווי האופק של הנוף, במרקמים העירוניים, בוויכוחים הפוליטיים, בתוכניות הלימוד, במערכי ההדרכה בתנועות הנוער, בתבניות ההתלבטות המצפונית ובפריודיזציות ההיסטוריות.

כיום, המונח נִכְבָּה, שנשמר בצורתו הערבית בתוך העברית, איננו עוד רק תיאור של מושא מחקר אקדמי. אפילו היה נוכח פחות בשיח הציבורי, עצם כניסתו לשפה העברית כזר הממאן להתאזרח יצרה עוד ועוד אזורי חיכוך בין המסגרת הנרטיבית שהציע לבין האופנים שבהם חוו היהודים שהתוודעו אליו בעשור האחרון את השרידים שהוא מתאר. המונח אפשר לקרוא בשם למה שקודם לכן נכח בטבעיות, לפעמים אף באינטימיות מעיקה, בלשונם, בגופם, בביתם ובמרחב חייהם של הדוברות והדוברים. הנִכְבָּה,

¹¹ כך, למשל, ספרו של חיים לזר (ליטאי), כיבוש יפו, תל אביב: שלח, 1950, מכנה בטבעיות את מה שהתרחש ביפו "טיהור", בעוד שספרו של אילן פפה הטיהור האתני של פלסטין (Pappe, 2006), שטרם תורגם לעברית, נשמע כמו התגרות מכוונת ולא כתיאור של התופעה שהוא עוסק בה.

שעבור הפלסטינים הייתה שמו של האסון שהומט עליהם, החלה להיעשות עבור קבוצה קטנה יחסית של ישראליות וישראלים ממוצא יהודי שמו של אסון שעד אז לא הכירו בו כאירוע בעל שם משלו, לא הבחינו בקווי המתאר שלו, שכעת הלכו והצטללו לנגד עיניהם. את הלקות הזו ביחס לחורבות שמותירים אחריהם משטרים קולוניאליים מכנה אן סטולר (Stoler) "אפאזיה קולוניאלית": "אפאזיה היא התפרקות, לקות דיבור, קושי לייצר אוצר מילים המתאים מילים ומושגים לדברים. אפאזיה בצורתיה השונות מתארת קושי בשליפה של אוצר מילים זמין, וחשוב במיוחד – קושי להבין על מה מדברים".¹² המושג נִכְּבָה בעברית לא היה אפוא רק מסגרת נרטיבית חדשה אלא גם תנאי הכרחי, אם כי לא מספיק, להכרה בלקויות ראייה ודיבור אלה. במובן זה, כניסת המושג נִכְּבָה לעברית היא ציון דרך בהיסטוריה של האסון. היא מסמנת את ראשית הופעתו של האסון הפלסטיני כאסון **לא** רק מנקודת מבטם.

אולם בשל קו החלוקה בין יהודים לערבים, הקובע את גבולות המבט והמובן, המושג נִכְּבָה בעברית הנכיה עד היום דיפרנד, מחלוקת שאי-אפשר לגשר עליה במונחי השיח הקיים.¹³ התערוכה הזאת מציעה להביט אל מעבר לאופק שקבע הדיפרנד הזה בין יהודים לערבים. במקום לתפוס את האסון מתוך הדיפרנד ואת הדיפרנד לקבל כגזירת גורל, כאילו מוכרחים לבחור אחת משתי נקודות המבט שמציעים שני סיפורים מתחרים של שני צדדים או שני לאומים שנועדו להילחם זה בזה עד מוות, נפתחת כאן אפשרות לחשוב את הדיפרנד עצמו כחלק מהאסון הפלסטיני וכהמשך שלו. אולי בפעם הראשונה מאז נכנס המונח נִכְּבָה לשפה עברית אפשר עכשיו להבחין בדיפרנד אחר, אזרחי, ביחס לנִכְּבָה – לא דיפרנד בין יהודים לערבים אלא בין אלה הרואים באסון שהומט על הפלסטינים **אסון** (מכל נקודת מבט אנושית) ובין אלה שאינם רואים את האסון כלל או, לכל היותר, רואים בו "אסון מנקודת מבטם". נקודת המבט האזרחית מאפשרת להבין את האפאזיה הקולוניאלית כמום אזרחי.

מהו מום אזרחי?

מום אזרחי אינו תכונה של יחיד, תוצאה של מבנה אישיות לקוי או גישה מוסרית נפסדת של יחידים הלוקים בו. מום אזרחי הוא תוצא של הישלטות דיפרנציאלית, עם אחרים ולצדם, אבל באופן שונה בתכלית. מום אזרחי נוצר כשההבדל בין צורות הישלטותם של אלה ושל האחרים הוא אפיון מבני של המשטר. זהו מום מבני המאפיין את הסתירה בין השוויון האזרחי הרשמי ובין ההישלטות הדיפרנציאלית אשר מוטבעת בנשלטים באמצעות מנגנוני חברות והכפפה שונים, מארגנת את שדה הראייה שלהם ותוחמת אותו, מטילה מראש מגבלות על הדיבור שלהם ומכתיבה את אופק המעשה הפתוח בפניהם. מום אזרחי הוא האופן שבו תופסים נשלטים את היחסים בינם לבין נשלטים אחרים ומקיימים אותם. מום אזרחי הוא תוצא של מנגנוני משטר ושלטון שהנשלטים לוקחים חלק בעיצובם – מדעת ומבלי דעת, מרצון או מכורח – ומתעצבים על ידם. זהו ליקוי מבני, לא אישי, שאזרחיות ואזרחים הנתונים במשטר מסוים אינם יכולים לחמוק ממנו. הם אינם יכולים לשלם מסים בצורה אחרת גם אם הם מתנגדים להגדלת

Ann L. Stoler, "Colonial Aphasia", *La fracture postcoloniale*, eds. Nicolas Bancel, Florence Bernault, Achille Mbembe, Françoise Vergès, Paris: La Découverte, 2009

¹³ בספרו הדיפרנד מצביע ליוטאר על רמות שונות של שיח שמתקיים בו דיפרנד. את כולן מאפיין היעדר ערכאה משותפת שבה ניתן לתת ביטוי – ולהקשיב – לקולבנה של אחד הצדדים. ראו Jean-François Lyotard, *Le différend*, Paris: Minuit, 1982

אוצר המדינה באמצעות השתלטות על רכושם של אחרים; הם אינם יכולים שלא לנוע במרחב גם אם הכבישים העומדים לרשותם נסללו על אדמות שהופקעו מאחרים; הם מתקשים לחזור מלקרוא למקומות היישוב שלהם בשמותיהם רק משום שאלה מהדהדים שמות מקומות שהוחרבו; הם גם אינם יכולים שלא להתפעל מהנופים הבנויים או מן הבוסתנים שנשתמרו בחלק מהמקומות; גם אם הם חפצים לתקן מעט מן העוול ולמכור את בתיהם לפליטים, הם אינם יכולים להרשות זאת לעצמם והפליטים אינם מורשים לשוב. אבל הם יכולים לנהל את המום הזה מעט אחרת, להתעקש להנכיח אותו, לעמת אחרים עם קיומו, להתנגד לו לפרקים או בקביעות, באופן מפורש, אפילו מכוון, ולהתאמץ להשתחרר ממנו, בעיקר במצבים שבהם הוא גורם להם להיות שותפים לפשע. אולם רבים ככל שיהיו המאמצים שישקיעו יחידים בניסיון לגבור על המום האזרחי הזה, התגברות גמורה עליו אינה אפשרית ללא שינוי המשטר שאחראי ליצירתו.

הפרק "סוציאליזציה למדינה ומנגנוני הכפפה" מציע גנאלוגיה חזותית של היווצרות המום הזה בחסות מנגנוני המדינה. הוא משחזר סיטואציות שונות שבהן ניתן להבחין בעקבותיה של ההישלטות הדיפרנציאלית של יהודים וערבים ושל יצירת תבנית קשיחה של יחסי כוח בין נשלטים יהודים לנשלטים ערבים (ולא רק בין מוסדות השלטון לנשלטים). ההכשרה המקצועית, ההשמה לעבודה, המפקד, חלוקת הסעד, אירועי ההצטלמות, מפגש עם שטרות הכסף החדשים, תעודת הזהות, הבחירות, החגים הלאומיים – כל אלה היו הזדמנויות להטביע בגוף הנשלטות והנשלטים את ההבדל ביניהם ולהפוך אותו למובן מאליו, חלק מסדר משטרי שנתפס כטבעי. הערבים שנותרו בארץ נשלטו אחרת והורחקו כמעט לגמרי ממישור השליטה, אשר לפני סיום המנדט הבריטי לא היה נעול בפניהם ועכשיו היה נתון בלעדית בידי היהודים, שהיו אחראים בצורה ישירה ועקיפה לאסון שהומט עליהם. השתתפותם כאזרחים שווי זכויות ממישור ההישלטות התבטאה בעיקר בזכות ההצבעה, בשלשול הפתק לקלפי. בכל מה שהתרחש מחוץ לקלפי, לרבות עצם האפשרות להיחשף למסע בחירות כדי לבחור באופן מנומק, הם נשלטו אחרת.

ההפרדה בין אזרחים ישראלים הרואים באסונם של הפלסטינים אסון ממש, מכל נקודת מבט, לבין אלה שרואים בו "אסון מנקודת מבטם" או אינם רואים בו אסון כלל חופפת במידה רבה את החלוקה בין ערבים ליהודים, אך אין זו חפיפה מלאה. האסון נמחק מהתודעה היהודית-ישראלית במהירות, אבל לא עקבותיו. בהדרגה, ככל שנקף הזמן, נוספו יהודים שהכירו בו, חלקם אחרי ארבעים ואף חמישים ושישים שנה של חיים לצד הערבים. תודעת האסון הייתה מן ההתחלה מרכיב מכוון בתודעה הפלסטינית, אך שחזור הדיפרנד סביב האסון מלמד שהתנאי לאזרחותם של הערבים שלא גורשו ונעשו למיעוט בארצם היה ויתורם על שימור עקבות האסון ועל הנכחת האסון כמובנם של העקבות שנותרו. הם נדרשו לכך במפורש ובעקיפין באמצעות פרקטיקות שונות שנטלו בהן חלק בלית ברירה, ברצון או בכפייה: הם נדרשו לחתום על מסמכי ויתור על תביעות עתידיות, להשתתף ברדיפה של "מסתננים" – פליטים שגורשו וניסו לשוב לבתיהם, תבעו מהם לקנות מזון שנקצר משדותיהם שנגזלו, כפו עליהם לגור כעקורים פנימיים במחנות פליטים כשבבתיהם שוכנו יהודים, העסיקו אותם בנטיעת יערות "להפרכת השממה", הציעו להם לקבל שירותי סעד ממדינת רווחה שהפכה אותם לנזקקים ולבחור באופן דמוקרטי באנשים שהחריבו את עולמם לנציגיהם הפוליטיים, וציפו מהם לרקוד בחגיגות יום העצמאות בחורשות שהוקמו על חורבות כפריהם. החברות שלהם למדינה שנעשה באמצעות הפרקטיקות האלה, כלל את הכחשת הדיפרנד בינם לבין הנשלטים היהודים סביב ההכרה באסון.

אם כן, אף על פי שהיה זה האסון שהומט עליהם, נתבעו הפלסטינים שנשארו בשטחי המדינה שקמה והם נעשו לאזרחיה לנהוג כאילו אין הוא כזה, ולכל היותר כאילו מדובר רק ב"אסון מנקודת מבטם" של הפלסטינים שגורשו. בין היהודים היו יחידים או קבוצות אחדות שתפסו את האסון שהומט

על הפלסטינים כאסון מיד עם התרחשותו, אבל כדי להוכיח זאת נדרש מאמץ מיוחד, סירוק נגד הכיוון של ההיסטוריה. ואכן, עד היום לא נכתב מחקר היסטורי שיטתי שיאסוף אחת לאחת את השותפויות המסחריות, הכלכליות, החברתיות, התרבותיות והאזרחיות בין יהודים לערבים שחוללו ערב הקמת המדינה ובשנותיה הראשונות לטובת הבניית היחסים לאורך קו החלוקה הנוקשה בין יהודים לערבים, בין נשלטים ללא-נשלטים, בין אזרחים לאזרחים-נמשלים-צבאית.¹⁴ אך היעדר עדות היסטורית מבוססת כזו אין פירושו שאפשר להניח כמובן מאליו שכל היהודים היו שותפים להכחשת אסונם של הפלסטינים. ההנחה הזאת, שגם היא אינה מבוססת, משכפלת את החלוקה בין יהודים לערבים, משמרת את תפיסת האסון שהומט על הפלסטינים כ"אסון מנקודת מבטם" ומנציחה את המום האזרחי שיצירת האסון ככזה הטילה באלה שחוללו אותו ובצאצאיהם. בדיוק מפני שאינה מקבלת את ההנחה הזאת, התערוכה מציעה אופק מחשבה אזרחי למקום שהיום, תחת המשטר הקיים, נראה כחסר סיכוי, מקום שבו אי-אפשר להבטיח דבר, מקום שבו אי-אפשר לחלום על המחר.

כשהתבוננתי בתצלומים של פיצוץ מרכזי הערים הערביות או הריסת כפרים יפהפיים שנמחו מעל פני האדמה – כפרים שונים זה מזה באופיים – נזכרתי בצורת שימור ייחודית הנהוגה ביפן, שטמונה בה מידה מסוימת של הבטחה. במסגרת תפיסת השימור הזאת מושאי השימור אינם האובייקטים – המבנים עצמם. מבנים, ייחודיים ככל שיהיו, אפשר תמיד לבנות מחדש; את התכנון האדריכלי שלהם ואת החומרים שמהם הם עשויים אפשר לשחזר – בתנאי שהמיומנויות הדרושות לבנייתם נשמרו. לכן מתרכז מאמץ השימור היפני בהורשת מיומנויות הבנייה שבאמצעותן נבנו המבנים שנהרסו. היפנים הורסים כדי לבנות מחדש. אצלנו, מכיוון שהרסו, יש לבנות מחדש. הבנייה מחדש, באמצעות מיומנויות הקיימות כיום אך ורק בידי הפליטים, תפתח פתח לתביעת שימור חלופית. זו תביעה שבה לא האובייקטים הם מושא השימור כי אם המיומנויות שברשותם של האנשים שיצרו אותם.

הזמן שחלף הפך חלק מהבתיים או מהתחבירים המרחביים ראויים לשימור. לפעמים בתים בודדים, לפעמים כפרים שלמים. את העבר אי-אפשר להשיב. גם לא את הכפרים כמות שהם. אפשר רק לתבוע שותפות אחרת במרחב ובזמן. שותפות לא רק בהווה, במסגרת מה שישנו, מה שנוצר, באלימות – אלא גם בעבר, או לפחות באופן נוכחות העבר, הפותח פתח לשותפות אחרת בעתיד. את הנוכחות הפלסטינית במקום, זו שנמחקה באלימות, יש להשיב ולהשיב באופן מרובד – פליטים, שפה, בתים, מסגדים, כנסיות, בתי בד, מפעלים, שותפויות, תחביר עירוני. לא שיבה נוסטלגית ובלתי אפשרית המחזירה הכול למקומו, אלא שיבה של נוכחויות אל תוך הנוף הקיים. ובין אלה גם חזרתן של מיומנויות. מיומנויות של בני אדם, שמהן נבנה עולם, כל שכן עולם משותף, לעולם אינן רק מיומנויות מקצועיות. מיומנויות, הגם שחלקן נעלמות בהדרגה וחלקן מוחלפות בחדשות, נחוצות יותר, הן פעמים רבות האופן שבו בני אדם מתאזרחים בעולם, קונים בו אחיזה, משרטטים את אפשרויות השיתוף שלהם עם אחרים. רבים מהפליטים שנפוצו לכל עבר נותרו בחיים. הם מחזיקים בידע ובמיומנויות הנדרשים כדי לבנות מחדש חלק גדול מהטיפוסים השונים של הארכיטקטורה הפלסטינית, לקבוע אותם במרחב שיוהר כחלק מהעובדות של המקום, וזה יתפתח בזיקה אליהן. זו יכולה להיות עוד תביעה אחת מני רבות שיש להגיש לבית המשפט של ההיסטוריה, תביעה אזרחית, תביעה משותפת של פלסטיניות ופלסטינים – אזרחים, עקורים ופליטים וצאצאיהם, וכן ישראלים ממוצא יהודי שאינם יכולים להשלים עם חיים בישראל ללא תיקון לפשע שביצעו הוריהם.

¹⁴ ראו הערה 2.

* * *

צלמים: יהודה איזנשטרק, דוד אלדן, ורנר בראון, טדי בראונר, פאול גולדמן, עלי זערור, רודולף יונס, פריץ כהן, הוגו מנדלסון, ג'ים פרינגל, פרנק, פרד צ'סניק, זלוטן קלוגר, בנו רותנברג

תודות

נולדתי בראשית שנות הששים, וקיומה של מדינת ישראל היה עבורי מובן מאליו. התודעה הפוליטית שלי התעצבה לנוכח הכיבוש של 1967, העוולות שהוא יצר והדחיפות לחשוב אותן. 1948 נראתה כמו אסון רחוק, בלתי הפיך ובווער פחות מהעוולות האינסופיות שמייצר הכיבוש של 67. אחרי שנים של מחקר שעסק באזרחות, בצילום ובכיבוש, כשהצטללה אצלי ההבנה שהכיבוש הינו חלק ממשטר, אחרי שכתבתי ביחד עם עדי אופיר את הספר משטר זה שאינו אחד ואצרתי את התערוכה מעשה מדינה, הבנתי שההנחה שהנחתי בדבר אי ההפיכות של 1948 הייתה ביטוי פסיבי של אותו מום אזרחי שתיארתי כאן. חיפשתי דרך לחשוב דרך הנפכה על אזרחות והתאזרחות ועל שינוי אפשרי של המשטר הקיים. תרמו לכך העבודה המתמשכת של זוכרות, שחשפה בשנים האחרונות עוד ועוד מידע על נוכחות הנפכה במרחב הציבורי בישראל, המחקרים החדשים על התקופה שהתפרסמו בשנים האחרונות בעברית ואנגלית, הנגישות החדשה של מחקרים רבים של פלסטיניות ופלסטינים, באנגלית ובאמצעות האינטרנט, ובכלל זה עדויות של פליטים מחוץ לשטחי ישראל, ועל הכל, ההתעקשות של איתן ברונשטיין ונורמה מוסי לשתף אותי במפעל החשוב שהקימו – "זוכרות" – והשיחה המתמשכת שלי עם שניהם.

תערוכה זו לא היתה מתאפשרת ללא עבודתה של הדס שניר באיתור מאות תמונות מארכיונים של מוסדות ויחידים ובעבודת תחקיר מעולה. את צורתה הנוכחית לבשה התערוכה בזכות העיצוב המדוייק של מיכאל גורדון ויכולתו המופלאה לשלב טקסט ותמונה במרחב שעמד לרשותו. תודה מיוחדת שמורה גם לאורן הדר שסייע לו במלאכה, לצ'רלס קיימן על התרגום לאנגלית, ולזכי זערור, על תמונות שהשאיל לתערוכה. תמונות אלה מצביעות על קצה הקרחון של מה ניתן היה לראות אם ארכיונים של צלמים פלסטיניים שצילמו בארץ באותן שנים מכריעות לא היו נפגעים.

סאמי אבו שחאדה, וואג'יא אטאללה, רוני אלנבלום, עמר אע'באריה, יוני אשפר, איל שגיא ביזאוי, מוחמד בשאר, פחרי ג'דאי, אסתר גולדנברג, רנין ג'רייס, אורן יפתחאל, ד"ר מוסטפא כבהא, וליד כרכבי, ג'וני מנסור, גבי עאבד, אילן פפה, דליה קרפל, שרון רוטברד וגיא רז סייעו להדס שניר ולי במהלך העבודה באיתור, בפיענוח, במידע ובתרגום. לכולם אנו חייבות תודה.

התערוכה תמיכת: HEKS EPER, Broederlijk Delen ו-MEDICO

התצלומים באדיבות:

לשכת העיתונות הממשלתית, גנזך המדינה, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון צה"ל ומעב"ט, ארכיון הצילומים קק"ל, אוצר התמונות מוזיאון הפלמ"ח, הארכיון לתולדות "ההגנה", ארכיון מוזיאון גולני, סוכנות איי-פי, אתר האינטרנט Palestine Remembered, אוסף מיתר בע"מ, מעבדת ביתמונה, AFSC-Archive, פוטו ארט ישראל, זכי זערור, נאהדה זהרה, שחר רגב, מרון פרה, אלראבטה – האגודה למען ערביי יפו, מנזר ובית הספר "ישוע הצעיר" (דון בוסקו) נצרת

בתיבת הכיתובים נעזרתי בספרים, במאמרים ובאתרי אינטרנט שונים. הרשימה השלמה שלהם מצורפת כאן.

אוסקצ'ילור, שרה, אקריט וברעם – הספור המלא. גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים, 1993.

--- "המשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים, העשור הראשון, 1948-1958", בתוך: המזרח החדש, 2002, כרך מ"ג, עמ' 103-132.

אילון, עמוס, הישראלים – מייסדים ובנים, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשל"ב.

בנזימן, עוזי ומנצור, עטאללה, דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם, ירושלים: כתר, 1992.

אל-חטיב, חג' מחמד נימר, "בעקבות האסון", מן את'ר אל-נכבה, אל-שריף, כאמל איסמאעיל, "האחים המוסלמים-במלחמת פלשתינה", אל-רוסאן, ראיס מחמוד, "מערכות שער הגיא", בתוך: בעיני אויב, שלושה פרסומים ערביים על מלחמת הקוממיות, תרגום: ש' סבאג, 1954. צבא ההגנה לישראל, תל אביב: מערכות.

אל-תל, עבדאללה, זכרונות עבדאללה אל-תל, תרגום: יהושע חלמיש, צבא ההגנה לישראל תל אביב: מערכות, 1960.

ברויר, משה, גבולות ישראל, עבר-הווה-עתיד, היבטים גאוגרפיים-מדיניים, תל אביב: יבנה, 1988.

גולן, ארנון, "תפיסת קרקע ערבית על ידי ישובים יהודיים במלחמת העצמאות", קתדרה 63 (1992): 122-154.

--- "שינוי הנוף היישובי במרחב הערבי הכפרי שננטש במלחמת העצמאות", הציגות כ (1996): 221-242.

--- שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, באר שבע: מדרשת שדה בוקר, המרכז למורשת בן גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון, 2001.

גורן, תמיר, מתלות להשתלבות-השלטון הישראלי וערביי חיפה, 1948-1950: בחינה היסטורית וגיאוגרפית, חיפה: קרן פרידריך אברט, אוניברסיטת חיפה, המרכז היהודי-ערבי, המכון לחקר המזרח התיכון ע"ש גוסטאב היינמן, 1996.

--- חיפה הערבית בתש"ח: עוצמת המאבק וממדי ההתמוטטות, באר שבע ותל אביב: אוניברסיטת בן-גוריון וההוצאה לאור של משרד הביטחון, 2006.

גלבר, יואב, קוממיות ונכבה, תל אביב: דביר, 2004.

הכנסת הראשונה למדינת ישראל, אלבום מעריב, תש"ט, תל אביב: מעריב.

וילנאי, זאב, שמות יישובינו: מקורותיהם בספרות, בנוף, בעבודה, במסורת ובקוממיות ישראל, תל אביב: מסדה, 1955.

זיו, חני וגלבר, יואב, בני קשת: מאה שנות מאבק, חמישים שנות צה"ל, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור, במחנה, 1998.

יהב, דן, יפו, כלת הים. מעיר ראשה לשכונת עוני – דגם לאי-שוויון מרחבי, תל אביב: תמוז, 2004.

--- טוהר הנשק: מיתוס, אתוס ומציאות. תל אביב: תמוז, 2002.

יוסף, בנרד, השלטון הבריטי בארץ ישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ח.

כבא, מוסטפא וברזילי, רונית. פליטים בארצם – פליטים פנימיים במדינת ישראל 1949-1991, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, 1996.

כהן, איתן, באר שבע – העיר הרביעית. ירושלים: כרמל, 2006.

כהן, הלל, הנפקדים הנוכחים, הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1949, ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 2000.

כרמל, משה, מערכות צפון, תל אביב: מערכות, 1949.

לוסטיק, איאן, ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי, תל אביב: מפרש, 1985.

לזר (ליטאי), חיים, כיבוש יפו, תל אביב: שלח, 1950.

מונטרסקו, דניאל ופביאן, רועי, "כלוב הזהב: ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו", תיאוריה וביקורת 23 (2003): 141-178.

מוסינזון, משה, אלישע סולץ, האיש ופעלו, מעוז חיים: בהוצאת חברים, 1960.

מוריס, בני, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1949-1974. תל אביב: עם עובד, 1991.

--- מלחמות הגבול של ישראל 1949-1959: ההסתגלות הערבית, פעולות הגומול והספירה לאחור למבצע קדש, תל אביב: עם עובד, 1996.

--- תיקון טעות, יהודים וערבים בארץ ישראל. 1949-1959, תל אביב: עם עובד, 2000.

מילשטיין, אורי, 1991. ממשבר להכרעה, תל אביב: זמורה ביתן.

סלומון, שמרי, "הכרתו ותיעודו של השטח הערבי בארץ על ידי "ההגנה" לפני פרויקט תיקי הכפרים", דף מהסליק: כתב עת לתולדות "ההגנה", אפריל 2005.

--- "שירות הידיעות הערבי של 'ההגנה' ופרויקט סקירות היישובים הערביים בארץ-ישראל 1940-1948", דף מהסליק: כתב עת לתולדות "ההגנה", דצמבר 2001.

עמיר, ישראל, בדרך לא סלולה, תל אביב: משרד הביטחון, 1998.

ערן, יצחק, הסיירים, תל אביב: מערכות, 1994.

קדיש, אלון. (עורך). מלחמת העצמאות – תש"ח-תש"ט – דיון מחודש, כרכים א-ב, תל אביב: משרד הביטחון, 2004.

קדמן, נגה, בצידי הדרך ובשולי התודעה, ירושלים: ספרי נובמבר, 2008.

קורן, אלינה, "כוונות טובות: קווים לדמותו של משרד המיעוטים, 14 במאי 1948 – 1 ביולי 1949". קתדרה 127 (תשס"ח): 113-140.

ראם, שמעון, חיפה בלהבות: מבצע הארגון הצבאי הלאומי בחיפה האדומה 1949-1951, חיפה: הוצאת המחבר, 2001.

רוטברד, שרון, עיר לבנה, עיר שחורה, תל אביב: בבל, 2005.

שגב, תום, 1949 – הישראלים הראשונים, ירושלים: דומינו, 1984.

שגב, תום, ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט, ירושלים: כתר, 1999.

שי, אהרון, "גורל הכפרים הערביים הנטושים במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים ואחריה", קתדרה 105 (2002): 170-151.

שרת, יעקב, עזרא דנין, ציוני בכל תנאי, כרך א', ירושלים: קידום, 1987.

תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכה (הוכן על ידי ענף היסטוריה במטה הכללי, דברי הקדמה, דוד בן גוריון), 1964, תל אביב: מערכות.

תלמי, אפרים ומנחם, לקסיקון ציוני, תל אביב: ספרית מעריב, 1982.

Abu-Sitta, Salman H, *Atlas of Palestine 1948*, London: Palestine Land Society, 2004.

Benvenisti, Meron, *Sacred landscape: The buried history of the Holy Land since 1948*, Berkeley, Calif: University of California Press, 2002..

Gallagher, Nancy Elizabeth, *Quakers in the Israeli-Palestinian conflict: The dilemmas of NGO humanitarian activism*, Cairo: American University in Cairo Press, 2007.

Junod, Dominique-D., *The Imperiled Red Cross and the Palestine-Eretz-Yisrael Conflict, 1945-1952: The Influence of Institutional Concerns on a Humanitarian Operation*, London: Kegan Paul International, 1996.

Forman, G., "Military Rule, Political Manipulation, and Jewish Settlement: Israeli Mechanisms for Controlling Nazareth in the 1950s", *The Journal of Israeli History*, Vol. 25, No. 2 (2006): 335-359.

Jurays, Sabri, *The Arabs in Israel*, New York: Monthly Review Press, 1976.

Kamen, Charles S., "After the catastrophe I: The Arabs in Israel 1948-1951", *Middle Eastern Studies*, Volume 23, Issue 4 (1987).

Kletter, Raz, *Just past?: The making of Israeli archaeology*, London: Equinox, 2006.

Khalidi, Walid, *Before their diaspora: A photographic history of the Palestinians, 1876-1948*. Washington, D.C.: Institute for Palestine Studies, 1984.

--- *All that remains: the Palestinian villages occupied and depopulated by Israel in 1948*, Washington, D.C.: Institute for Palestine Studies, 1992.

Lesch, Ann Mosely, and Lustick, Ian, *Exile and return: Predicaments of Palestinians and Jews*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.

Lockman, Zachary, *Comrades and Enemies – Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1996.

Jamal, Amal. "The Palestinian IDPs in Israel and the Predicament of Return: Between Imagining the Impossible and Enabling the Imaginative", in: Anne Mosely Lesch and Ian Lustick (eds.), *Exile and return: Predicaments of Palestinians and Jews*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005, pp. 133-160.

Issa, Mahmoud, "Decoding the Silencing Process in Modern Palestinian Historiography", *Paper presented to the conference on Worlds and Visions: Perspectives on the Middle East Today*, University of Århus, Denmark, 5-7 December 1997, http://www.arts.mcgill.ca/mepp/new_prnr/research/papers/issa_971205.htm

al-Wali, Mustafa, "The Tantura Massacre, 22-23 May 1948", Eye-witness Testimonies in: *Journal of Palestine Studies*, Vol. 30, no. 3 (Spr. 01): 5-18.

Masalha, Nur, *Expulsion of the Palestinians: The concept of "transfer" in Zionist political thought, 1882-1948*, Washington, D.C.: Institute for Palestine Studies, 1992.

--- *Catastrophe remembered: Palestine, Israel and the internal refugees: Essays in memory of Edward W. Said (1935-2003)*, London: Zed Books, 2005.

Monterescu, Daniel, and Rabinowitz, Dan, *Mixed towns, trapped communities: Historical narratives, spatial dynamics, gender relations and cultural encounters in Palestinian-Israeli towns, Re-materialising cultural geography*, Aldershot: Ashgate, 2007.

Morris, Benny, "The birth of the Palestinian refugee problem revisited", *Cambridge Middle East studies* 18 (2004), Cambridge: Cambridge University Press.

Pappé, Ilan, *The ethnic cleansing of Palestine*, Oxford: Oneworld, 2006.

--- *The Israel/Palestine question: A reader*, London: Routledge, 2007.

Rogan, Eugene L., and Shlaim, Avi, "The war for Palestine: Rewriting the history of 1948", *Cambridge Middle East studies* 15 (2001), New York: Cambridge University Press.

Tamari, Salim, *Jerusalem 1948: The Arab neighbourhoods and their fate in the war*, Jerusalem: Institute of Jerusalem Studies [u.a.], 1999.

Torstrick, Rebecca L.. *The limits of coexistence: Identity politics in Israel*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000.

מסמכים ותכתובת מתוך תיקי: משרד המיעוטים, האפורופוס לנכסי נפקדים, משרד הסעד, משרד הבריאות בגנוך המדינה.

מאמרים וידיעות שפורסמו בין השנים 1948-1950 בעיתונים דבר, על המשמר, הארץ, מעריב, ידיעות.
אתרי אינטרנט של ארגונים ("זכרות", "פלסטיין רממברד", "הפלמ"ח ועוד) ואתרי יישובים.

אתרים:

האתר הרשמי של אונר"א – www.un.org/unrwa

מרכז המידע באתר ארגון בדיל – www.badil.org

עדויות מתוך האתר – www.palestineremembered.com

עדויות באתר ארכיון הנכבה – www.nakba-archive.org/testimony.htm

עדויות, אתר המכון ללימודי פלסטין – www.palestine-studies.org/enakba/Memoirs/index.html

אתר אגודת בני טוחמאתא – www.suhmata.com/indexh.php

אתר הזיכרון – Deir Yassin Remembered www.deiryassin.org

Nakba Eyewitnesses, Narrations of the Palestinian 1948 Catastrophe, Prepared by Ala Abu Dheer, Palestine Media Unit (Zajel) Public Relations Department An-Najah National University Nablus – Palestine, Edited by Liam Morgan and Alison Morris, http://imeu.net/engine2/uploads/an-najah-narrations_of_the_disaster_of_1948.pdf

עדויות מתוך חוברות "זכרות": זכרות את דיר יאסין (2003-2006).

זכרות את חיפה (2004), זכרות את אל-רמלה (2004), זכרות

את אג'ליל (2004), זכרות את א-לג'ון (2004), זכרות את טוחמאתא (2005), זכרות את עכו (2005), זכרות את ביר אל-

סבע (2006), זכרות את ח'רבת אללוז (2007), זכרות את אל-מאלחה (2007), זכרות את שכונת אלעג'מי ביאפא (2007).

זכרות את אל-כפרין (2007)